

JANUSZ RYBAKOWSKI

9. Farmakologiczna profilaktyka nawrotów zaburzeń afektywnych dwubiegunowych

9.1. WPROWADZENIE

Choroba afektywna dwubiegunowa (CHAD) ma przebieg nawracający, a prawdopodobieństwo nawrotu sięga 100%. Nawroty mogą mieć postać stanów maniakałnych, hipomaniakałnych, mieszanych oraz depresji o różnym nasileniu. Średnio w ciągu życia może wystąpić 5–10 epizodów afektywnych. Choroba może jednak przybrać postać „szybkiej zmiany faz” (*rapid cycling*), kiedy to występuje 4 i więcej nawrotów w ciągu roku. W związku z wysoce nawrotowym przebiegiem choroby najlepszą strategią terapeutyczną jest jak najwcześniejsze rozpoczęcie postępowania zmierzającego do zapobiegania nawrotom w postaci odpowiedniej farmakoterapii wspomaganą oddziaływaniem psychoterapeutycznym. Wskazaniem do takiego postępowania jest przebycie co najmniej 2 epizodów choroby, z których jeden ma charakter manii lub hipomanii. Niekiedy można rozważyć rozpoczęcie postępowania profilaktycznego już po pierwszym epizodzie maniakałnym.

Celem profilaktyki, rozumianej jako profilaktyka wtórna, jest zapobieganie wystąpieniu nowych epizodów i uzyskanie optymalnego funkcjonowania społecznego, zawodowego i rodzinnego. Głównymi lekami stosowanymi w celu profilaktyki farmakologicznej CHAD są leki normotymiczne. Ostatnio zwraca się coraz większą uwagę na znaczenie postępowania psychoterapeutycznego i opracowywane są specyficzne metody takiej psychoterapii dostosowane do potrzeb pacjentów z CHAD.

Lek normotymiczny winien wywierać działanie lecznicze i profilaktyczne w obu biegunach psychopatologicznych. Takie kryteria spełnia pierwszy środek tego typu, a mianowicie jon litu (Bauer i Mitchner, 2004). Dla celów niniejszego opracowania można jako kryterium leku normotymicznego zaproponować działanie terapeutyczne w manii i/lub depresji oraz działanie zapobiegające nawrotom manii i/lub depresji, nie powodujące pogorszenia w żadnym z pozostałych aspektów terapii choroby. Działanie profilaktyczne winno być udokumentowane wynikami badań trwających co najmniej rok. Nie spełniają takiego kryterium typowe

leki neuroleptyczne, które są efektywne w leczeniu manii, ale mają działanie depresjogenne, jak również leki przeciwdepresyjne, które mogą sprzyjać pojawieniu się epizodów maniakałnych lub hipomaniakałnych.

Wychodząc z powyższej definicji, leki normotymiczne możemy podzielić na leki I generacji (sole litu, walproiniany i karbamazepina) oraz II generacji (niektóre atypowe leki neuroleptyczne i lamotrygina). Podział generacyjny uzasadniony jest odstępem czasowym około ćwierćwiecza, jaki związany jest z ich wprowadzeniem. Podczas, gdy leki normotymiczne I generacji wprowadzono na przełomie lat 60. i 70., o właściwościach normotymicznych atypowych leków neuroleptycznych zaczęto mówić od połowy lat 90., a o lamotryginie – na przełomie stuleci.

W profilaktyce farmakologicznej CHAD leki normotymiczne mogą być stosowane w postaci monoterapii. U około połowy pacjentów tego typu postępowanie nie przynosi jednak optymalnych rezultatów i wymagana jest terapia skojarzona.

9.2. DZIAŁANIE PROFILAKTYCZNE LEKÓW NORMOTYMICZNYCH W CHAD

Sole litu

Pierwsze wzmianki o możliwości profilaktycznego działania soli litu ukazały się na początku lat 60. (Hartigan, 1963; Baastrup, 1964). W latach 1970–73 opublikowano wyniki 8 badań kontrolowanych placebo potwierdzających to działanie. Pacjenci otrzymujący placebo mieli trzykrotnie większe ryzyko nawrotu epizodu manii i dwukrotnie większe ryzyko nawrotu depresji w porównaniu z pacjentami otrzymującymi lit (Schou i Thomsen, 1976). Ostatnia metaanaliza, którą przeprowadzili Geddes i wsp. (2004) wykazała skuteczność litu w zapobieganiu epizodom afektywnym. Względne ryzyko wystąpienia nawrotu po kuracji litem w porównaniu z placebo wynosiło 0,65, a dla nawrotu manii i depresji odpowiednio 0,62 i 0,72.

Działanie profilaktyczne monoterapii litem, powodujące całkowite ustanie ekspresji choroby, ma miejsce u 1/3 leczonych chorych, tzw. *excellent li-*

thium responders (Grof, 1999), u których występuje „klasyczna” forma choroby z umiarkowaną częstością epizodów i bezobjawowymi okresami remisji między epizodami. Badania własne, którymi objęto osoby rozpoczynające profilaktykę litem w latach 70. lub 80., u których okres obserwacji wynosił 10 lat, nie wykazały zmiany odsetka *excellent lithium responders* w obu dekadach (Rybakowski i wsp., 2001). W ośrodku poznańskim długoterminową profilaktykę litem prowadzi się od początku lat 70. i u kilkudziesięciu osób taką profilaktykę stosuje się od 20 lat.

Istotnym elementem klinicznym długoterminowego podawania litu, jest jego działanie zapobiegające zachowaniom samobójczym. Działanie to w istotny sposób zmniejsza ryzyko śmiertelności pacjentów. Nie stwierdzono istotnego związku między skutecznością profilaktyczną litu zapobiegającą nawrotom epizodów afektywnych, a jego efektem przeciwsamobójczym (Müller-Oerlinghausen i wsp., 1992).

Walproinianiany

Pierwsze dowody na profilaktyczne działanie walproinianów w chorobie afektywnej dwubiegunowej uzyskali badacze francuscy na przełomie lat 60. i 70. (Lambert i wsp., 1966; 1971). Wykonane w latach 80. badania polskie, w których stosowano amid kwasu waprowinowego (walpromid), wykazały korzystne działanie profilaktyczne tego leku u większości chorych, u których uprzednio stosowano profilaktykę litem, lepsze w odniesieniu do epizodów maniakałnych niż depresyjnych (Puzyński i Kłosiewicz, 1984). Podobne badanie wykonane przez autorów francuskich w latach 90. wykazały równoważność działania profilaktycznego walpromidu i litu (Lambert i Venaud, 1992).

Jedyne badanie kontrolowane placebo, w którym porównywano przez okres roku lit i preparat walproinianu, zawierający walproinian sodu i kwas walproinowy w stosunku molarnym 1:1 (divalproex), wykazało nieco lepszy efekt profilaktyczny walproinianu oraz nieco lepszą tolerancję somatyczną tego leku, niż lit (Bowden i wsp., 2000).

Karbamazepina

Wykrycie profilaktycznego działania karbamazepiny zawdzięczamy badaczom japońskim, którzy uczynili to na początku lat 70. (Okuma i wsp., 1973). Badania porównawcze skuteczności profilaktycznej karbamazepiny i litu w kolejnych latach potwierdziły taki efekt. Największe badanie w tym zakresie wykonali autorzy niemieccy w ramach badania randomizowanego 171 chorych prowadzo-

nego przez okres 2,5 roku. W badaniu tym stwierdzono lepszy efekt profilaktyczny litu u pacjentów z klasyczną postacią choroby, natomiast większą skuteczność karbamazepiny u pacjentów w postaciach atypowych (Greil i wsp., 1998). Metaanaliza wykonana przez Davisa i wsp. (1999), w której oceniano 10 badań porównujących karbamazepinę z litem stosowanych przez okres 1–3 lat, nie wykazała istotnych różnic w częstości nawrotów (55% karbamazepina, 60% lit).

Wyniki badań nad lekami normotymicznymi I generacji wskazują, że jako lek pierwszego rzutu w profilaktyce nawrotów afektywnych, lit w postaci monoterapii może być stosowany w „klasycznych” postaciach choroby, podczas gdy walproinianiany lub karbamazepina w chorobie afektywnej dwubiegunowej z cechami atypowości, m.in. stanami mieszanymi, objawami schizofrenopodobnymi, cechami organicznego uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego, oraz uzależnieniu od substancji psychoaktywnych.

Atypowe leki neuroleptyczne

Na możliwość normotymicznego działania atypowych leków neuroleptycznych zwrócono po raz pierwszy uwagę w połowie lat 90. w kontekście obserwacji długoterminowego działania klozapiny w chorobie afektywnej dwubiegunowej i schizoafektywnej (Zarate, 1995). Wprowadzanie kolejnych leków neuroleptycznych nowej generacji dało asumpt do testowania ich skuteczności w leczeniu epizodów afektywnych oraz profilaktyce choroby afektywnej dwubiegunowej. Działanie profilaktyczne zapobiegające nawrotom w CHAD, udokumentowane badaniem trwającym przez co najmniej rok, wykazano w odniesieniu do klozapiny, olanzapiny i kwetiapiny. Pozostałe atypowe leki neuroleptyczne nie mają udokumentowanego działania profilaktycznego, wykazanego na podstawie badań trwających przez okres roku lub dłużej.

Klozapina

Klozapinę stosowano głównie w przypadkach lekoopornych choroby afektywnej dwubiegunowej i psychozy schizoafektywnej. Mimo braku badań kontrolowanych, klozapina uważana jest za lek bardzo przydatny w profilaktyce takich zaburzeń, stosowana zarówno jako monoterapia, jak i w skojarzeniu z lekami normotymicznymi I generacji. Ciaparelli i wsp. (2003), obserwując długoterminową skuteczność klozapiny w okresie 4-letnim wykazali, że dobra reakcja na stosowanie klozapiny definio-

wana jako redukcja w skali Brief Psychiatric Rating Scale $\geq 50\%$ miała miejsce u 90% pacjentów z chorobą afektywną dwubiegunową

Olanzapina

Olanzapina jest jedynym atypowym lekiem przeciwpsychotycznym, w stosunku do którego wykonano kontrolowane badania skuteczności profilaktycznej w porównaniu z placebo oraz z lekami normotymicznymi I generacji. W badaniu trwającym rok, w którym porównywano olanzapinę z placebo, nawrót epizodu afektywnego wystąpił u 46,7% chorych, którym podawano olanzapinę (2/3 nawrotów stanowiły depresje) i u 80,1% pacjentów otrzymujących placebo (Tohen i wsp., 2006). Dwa badania kontrolowane trwające około roku, porównujące skuteczność olanzapiny i litu oraz olanzapiny i walproinianu, nie wykazały istotnych różnic co do odsetka nawrotów epizodu afektywnego (Tohen i wsp., 2003a; 2005). W badaniu porównawczym olanzapiny i litu odsetek nawrotów manii był istotnie niższy w przypadku olanzapiny (Tohen i wsp., 2005).

Kwetiapina

Badanie skuteczności profilaktycznej kwetiapiny w porównaniu z lekami normotymicznymi I generacji (litem i walproinianem), trwające 12 miesięcy, nie wykazało różnic między tymi lekami (Altamura i wsp., 2003). Badano również skuteczność kwetiapiny dodanej do leków normotymicznych I generacji w okresie do 78 tygodni, stwierdzając istotną różnicę w częstości nawrotów epizodów maniakalnych, mieszanych i depresyjnych w porównaniu z okresem przed dodaniem kwetiapiny (Hardoy i wsp., 2005). Wykazano również korzystny efekt profilaktyczny kwetiapiny stosowanej jako terapia wspomagająca przez rok po ustąpieniu depresji w przebiegu choroby dwubiegunowej (Milev i wsp., 2006).

Lamotrygina

Lamotrygina może być uważana za lek normotymiczny II generacji, ponieważ została wprowadzona do profilaktyki choroby afektywnej dwubiegunowej dopiero na początku XXI wieku. Niektórzy uważają ją za szczególny rodzaj leku normotymicznego (*mood-stabilizer from below*), ponieważ lepiej zapobiega wystąpieniu epizodów depresyjnych niż maniakalnych (Ketter i wsp., 2002). Ostatnie kontrolowane badania porównujące skuteczność lamotryginy i litu wykazały, że lamotrygina lepiej zapobiega wystąpieniu epizodów depresji, podczas gdy

lit – manii i hipomanii (Bowden i wsp., 2003; Calabrese i wsp., 2003). W badaniu pacjentów z szybką zmianą faz okazało się, że lamotrygina wykazywała istotną skuteczność w CHAD typu II (Calabrese i wsp., 2000).

Passmore i wsp. (2003) porównywali cechy kliniczne pacjentów, u których stwierdzono dobre działanie profilaktyczne lamotryginy bądź litu. Okazało się, że w pierwszej grupie byli chorzy o przebiegu przewlekłym lub z szybką zmianą faz, u których często współwystępowały zaburzenia lękowe i nadużywanie substancji psychoaktywnych, a w rodzinach choroba schizoaafektywna, depresja nawracająca i zaburzenia lękowe.

Leczenie skojarzone

Leczenie skojarzone za pomocą dwóch leków normotymicznych I generacji (lit, karbamazepina, walproinian) lub leku normotymicznego I generacji z atypowymi lekami neuroleptycznymi czy lamotryginą wskazane jest u ponad połowy pacjentów. U tych chorych monoterapia nie przynosi optymalnego rezultatu. Wyniki badań wskazują, że stosowanie dwóch leków normotymicznych jest lepsze pod względem skuteczności profilaktycznej, niż jednego. W badaniu, które przeprowadzili Dencicoff i wsp. (1997) porównywano lit, karbamazepinę oraz leczenie skojarzone tymi lekami przez okres 3 lat. Okres remisji do wystąpienia epizodu afektywnego wynosił odpowiednio 90 dni, 66 dni i 179 dni. Odsetek popraw u chorych z postacią z częstą zmianą faz wynosił odpowiednio 28%, 19% i 56%. Kontrolowane badanie skuteczności profilaktycznej olanzapiny dodanej do leków normotymicznych I generacji wykazało istotnie wyższą skuteczność w porównaniu z monoterapią tymi lekami (Tohen i wsp., 2004).

U pacjentów z CHAD I z częstą zmianą faz terapia kombinowana za pomocą dwóch leków normotymicznych wskazana jest od początku leczenia.

Stosowanie leków przeciwdepresyjnych

Większość rekomendacji zaleca stosowanie leków przeciwdepresyjnych zwłaszcza w CHAD I razem z lekami normotymicznymi, a po ustąpieniu epizodu depresyjnego ich odstawienie dla zapobieżenia wystąpienia manii lub choroby z częstą zmianą faz. Wykazano jednak, że u 20% chorych, (których cech klinicznych jak dotąd nie udało się zidentyfikować) odstawienie leków przeciwdepresyjnych związane jest z nawrotem depresji, a kontynuacja tych leków nie powoduje zwiększenia ryzyka wystąpienia manii (Post i wsp., 2003).

9.3. PROPOZYCJA ALGORYTMÓW POSTĘPOWANIA W ZAKRESIE FARMAKOLOGICZNEJ PROFILAKTYKI CHOROBY AFEKTYWNEJ DWUBIEGUNOWEJ

W niniejszej części przedstawiona zostanie propozycja leków pierwszego rzutu i leczenia skojarzonego dla postępowania profilaktycznego w poszczególnych postaciach choroby afektywnej dwubiegunowej. Podstawę propozycji stanowi analiza piśmiennictwa i doświadczenia własne.

Choroba afektywna dwubiegunowa typu I

Propozycje wyboru leku/leków dla stosowania profilaktycznego w poszczególnych postaciach CHAD I przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Leki I rzutu w postępowaniu profilaktycznym w chorobie afektywnej dwubiegunowej typu I

typ choroby	monoterapia	leczenie skojarzone
klasyczny	lit	+ karbamazepina/ walproinian lub + atypowy lek neuroleptyczny
z dominującą manią	olanzapina	+ lek normotymiczny I generacji
z dominującą depresją	lamotrigina	+ lek normotymiczny I generacji (gł. lit)
atypowy	karbamazepina/walproinian	+ lit lub + atypowy lek neuroleptyczny
z szybką zmianą faz	-	lit + karbamazepina/ walproinian
lekooporny	klozapina	+ lek normotymiczny I generacji

W klasycznej postaci choroby afektywnej dwubiegunowej (średnia częstość epizodów manii i depresji, wyraźne okresy bezobjawowej remisji między epizodami, brak objawów wskazujących na patologię OUN) lekiem z wyboru pozostają sole litu. W wypadku braku optymalnego efektu, po roku stosowania można zaproponować leczenie kombinowane za pomocą litu i innych leków normotymicznych I generacji, lub skojarzenie litu z innym atypowym lekiem neuroleptycznym wykazującym właściwości normotymiczne.

W postaci choroby z dominującymi epizodami maniakalnymi, po przebytych epizodach maniakalnym można rozpocząć profilaktykę za pomocą olanzapiny. W przypadku nieoptymalnego efektu wskazane jest skojarzenie olanzapiny z jednym z leków normotymicznych I generacji.

W postaci choroby z dominującymi epizodami depresyjnymi, po przebytych epizodach depresyjnym można rozpocząć podawanie lamotriginy. W przypadku nieoptymalnego efektu wskazane jest skojarzenie lamotriginy z którymś z leków normotymicznych I generacji, najlepiej z litem.

W postaci choroby afektywnej z cechami atypowości (stany mieszane, występowanie urojeń niezgodnych z nastrojem, współchorobowość zaburzeń lękowych) jako leki pierwszego rzutu wskazane są leki przeciwdrgawkowe (walproinian, karbamazepina). W przypadku niepełnego efektu można dodać lit lub atypowe leki neuroleptyczne.

W chorobie z szybką zmianą faz monoterapia jest nieskuteczna i można rozpocząć od kombinacji 2 leków normotymicznych I generacji, najczęściej skojarzenia litu z walproinianami lub karbamazepiną. W przypadku niepełnego efektu można dodać trzeci lek normotymiczny.

W CHAD lekoopornej lekiem z wyboru jest klozapina jako monoterapia, do której można dodać w wypadku niepełnego efektu któryś z leków normotymicznych I generacji.

Choroba afektywna dwubiegunowa typu II

Tabela 2. Leki I rzutu w postępowaniu profilaktycznym w chorobie afektywnej dwubiegunowej typu II

typ choroby	monoterapia	leczenie skojarzone
klasyczny	lit	+ karbamazepina/ walproinian
atypowy	karbamazepina/ walproinian	+ lit
z szybką zmianą faz	lamotrigina	+ lek normotymiczny I generacji (głównie lit)

W klasycznej postaci choroby, lekiem z wyboru pozostają sole litu, które można skojarzyć z innym lekiem normotymicznym I generacji. Podobnie jak w CHAD I, w atypowej postaci choroby w pierwszym rzucie wskazana jest karbamazepina lub walproinian, do których można dodać lit w razie nieoptymalnego efektu.

Istnieją zachęcające doświadczenia co do stosowania lamotriginy jako monoterapii w CHAD II z szybką zmianą faz. W przypadku niepełnego efektu wskazane jest dodanie leku normotymicznego I generacji, w pierwszej kolejności soli litu.

Czynniki wyboru leku dla profilaktyki farmakologicznej CHAD

Przy wyborze leku dla profilaktyki farmakologicznej, oprócz postaci choroby warto brać pod uwagę następujące czynniki:

1. zachowania samobójcze – jedynym lekiem o potwierdzonym działaniu na zachowania samobójcze jest lit,
2. zmiany strukturalne mózgu w badaniu TK i NMR, nieprawidłowy zapis EEG – wskazane są leki p/drgawkowe I lub II generacji,
3. występowanie stanów mieszanych – najlepsze działanie wykazują leki p/drgawkowe (walproinian, karbamazepina) oraz atypowe leki neuroleptyczne,
4. nadużywanie alkoholu i substancji psychoaktywnych – korzystne działanie u pacjentów z takimi zaburzeniami wykazują leki przeciwdrgawkowe (I i II generacji) oraz niektóre atypowe leki neuroleptyczne (klozapina, kwetiapina),
5. przyrost masy ciała – z pośród leków normotymicznych najbardziej obojętne dla przyrostu masy ciała są karbamazepina, lamotrygina, a z atypowych neuroleptyków – kwetiapina.